

Герменевтика розкриває суть, не орієнтуючи людину на діяльність. Розкриваючи зміст вона не пропонує моральних констант, які обумовлюють поведінку, не виховує особистість. Екзегеза визначає напрямки віри та встановлює принципи діяльності людини.

Ключові слова: герменевтика, екзегеза, зміст, біблійний текст, тлумачення, інтерпретація, розуміння.

Summary

Balzhik I. A. Hermeneutics and Exegesis: general and different. — Article.

In antiquity and the Middle Ages the term «exegesis» (from Greek *exegeomai*) was used equally with the term «hermeneutics», meaning in Ancient Greek language interpretation of prophecies, sacral texts, and then allotted to early Christian Holy Writ interpretation. To both Greek terms — «hermeneutics» and «exegesis» — in Latin language corresponds the term *interpretatio* (treatment, elucidation). Exegesis is often understood as a section of hermeneutics, deciphering and promoting understanding of the biblical texts. However it differs from hermeneutics in the subject of interpretation. Hermeneutics reveals an essence, without focusing the person on activity. It reveals the essence but does not offer the moral constants defining behaviour and does not educate the person. Exegesis defines the direction of belief and establishes principles of the person's activity.

Keywords: hermeneutics, exegesis, sense, the biblical text, interpretation (treatment), understanding.

УДК 348.97:801.73:297.18

Х. Бехруз

ГЕРМЕНЕВТИКА В ДОСЛІДЖЕННІ КОРАНУ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНОГО ДЖЕРЕЛА ІСЛАМСЬКОГО ПРАВА

Дослідження генезису ісламського права, концептуальних основ, динаміки його розвитку і механізму дії повинно ґрунтуватися на відмові від пануючого методологічного монізму, що базувався на європоцентризмі, пануючому довгий час у теоретико-історичному вивченні суспільних, в т.ч. державно-правових, явищ, і це обумовлює мобілізацію плюралізму у виборі методологічних підходів, принципів і прийомів.

Для досягнення цієї мети необхідно широко використовувати такі підходи, вироблені в рамках сучасної методології гуманітарних наук, як цивілізаційний, системний, аксіологічний і герменевтика, що дозволяє глибше розкрити суть такого складного явища, як ісламське право, прослідити його еволюцію, реально оцінити його роль у функціонуванні національних правових систем сучасних ісламських держав.

Найважливіша роль у вивченні ісламського права взагалі і Корану як фундаментального його джерела відводиться герменевтиці, використання якої є головною вимогою і гарантом досягнення об'єктивних результатів дослідження і найбільш відповідає реаліям сучасного правового розвитку.

Герменевтика розуміється як наука про правила тлумачення, породжена необхідністю роз'яснення і конкретизації біблійних текстів, творів поетів, письменників, філософів, учених, що ґрунтуються на процесі інтерпретації на стикі мови і життєвого досвіду. Вважається, що жодне тлумачення тексту не може

претендувати на загальне визнання, оскільки розтлумачене містить у собі приховану суперечність, що з середини підриває його зв'язаність. Тому будь-який сенс є щось надзвичайно нерозв'язане, а «дійсного» сенсу не існує взагалі [1, 339].

Герменевтика як мистецтво і теорія тлумачення текстів розробляється і застосовується в різних галузях суспільствознавства: філософії, філології, психології, праві. На думку І. А. Кравца, її історія сходить до теології (інтерпретації Біблії і праці засновників церкви) і грецької міфології. Етимологія терміна «герменевтика» має старогрецьке коріння [2, 38]. Одні учені пов'язують його з ім'ям Гермеса — посланця богів, що сповіщав їх волю [3, 44–47], інші — з дієсловом *hermeneuein*, що означає «інтерпретувати», «виражати», «пояснювати», «переводити», і іменником *hermeneia*, тобто «інтерпретація» [4, 12].

Розуміючи тлумачення як інтерпретацію, як роботу, що має задум подолати культурну віддаленість, дистанцію, що віддаляє читача від звичного, буденного розуміння тексту, щоб поставити його на один з ним рівень і таким чином включити сенс цього тексту в нинішнє розуміння читача, ми виявляємо виразний зв'язок правого тлумачення як юридичного явища із загальною проблемою розуміння, яка вирішується в рамках феноменологічного методу, за допомогою досліджень герменевтики [5, 115].

Герменевтика відстоює цінність традицій, указує на зразки поведінки, які існували у минулому як еталони сучасності. Для герменевтики найважливішим є питання про розуміння людиною суцього і належного. В процесі розуміння на предмет пізнання поширюється інтелект, відчуття, інтуїція, взагалі особа того, хто прагне до розуміння. Розуміння носить особистісно-екзистенційний характер, зв'язуючи чуже і своє, сполучає зовнішнє і внутрішнє, використовує систему особових сенсів, цінностей і досвіду. Очевидна відмінність між науковим пізнанням і розумінням герменевтики [6, 19].

Як відзначає П. М. Рабінович, в правовій герменевтиці в даний час вироблені такі поняття, положення, методики, процедури, використання яких дозволяє вивести наукову і науково-прикладну розробку тлумачення юридичних норм на якісно новий рівень» [7, 86]. У цьому плані роль методу герменевтики при вивченні Корану, як фундаментального джерела ісламського права, важко переоцінити.

Згідно з ісламською теологією все, що має місце в ісламі як релігії, цивілізації і праві, бере свій початок саме в Корані. У Корані, як і в інших священних писаннях, закладені основні принципи і закономірності всього пов'язаного з природою, суспільством і людиною. Природно, що для розуміння справжнього сенсу цього ємкого, фундаментального, теологічного феномена необхідно використовувати всі досягнення, які має у своєму розпорядженні сучасна герменевтика. Тільки такий підхід дозволяє нам зрозуміти сенс таких слів, термінів, метафор, через які передаються основні постулати ісламу, у тому числі і його правової складової.

Стиль Корану незвичайний і специфічний. Ця властивість незрівнянності виражається терміном іджаз, концепція якого була запропонована ще в X ст. Коран неможливо імітувати, всі подібні спроби були приречені на провал. Ко-

ран також не підлягає переказу, ось чому всі мусульмани, незалежно від рідної мови, зобов'язані вчитися читанню Корану в оригіналі. Зрозуміло, для розуміння сенсу Корану можна користуватися і версіями на інших мовах, існують ранні персидські і турецькі підрядкові переклади. Але все це лише допоміжні джерела, а не власне сам Коран [8].

Феномен Корану є об'єднуючим релігійним чинником, регулюючим життєдіяльність мусульман. Розуміння сенсу цієї священної Книги є найважливішим завданням мусульманина. Суть такого розуміння обумовлена внутрішнім духовним станом віруючого. Герменевтика сприяє тому, щоб відкрити її справжній сенс. Це достовірність сенсу, що збігається з достовірністю буття, реальність сенсу і достовірність реальності. Виходячи з цього, можна сказати, що феномен Корану містить у собі власну антропологію, стимулює і орієнтує цю культуру до певного типу права.

Велика частка положень Корану носить казуальний характер і є конкретними тлумаченнями, даними Пророком у зв'язку з окремими випадками. Частка положень Корану має невизначений характер і може набувати різного сенсу, залежно від того, який зміст в них вкладається. У подальшій судово-богословській практиці і правовій доктрині, в результаті достатнього вільного тлумачення мазхабами, вони отримали своє вираження в суперечливих, а нерідко і взаємовиключних правових розпорядженнях. Тільки використання досягнення герменевтики забезпечує зв'язок ісламсько-правової доктрини з основоположним джерелом ісламського права — Кораном.

Від ступеня і масштабу застосування герменевтики при тлумаченні Корану залежить процес розкриття регулятивних можливостей ісламу, а також з'ясування ступеня впливу основних положень класичного ісламського права на хід розвитку державно-правового життя ісламських держав. Правові системи сучасних ісламських держав, незважаючи на те, що вони вважаються територіальними, відчують на собі сильний відбиток тих постулатів, які містяться в Корані.

Користуючись методологією герменевтики, відомий ісламський правознавець Фазлур Рахман висловив припущення, що «весь шаріат повністю має бути підданий новому осмисленню у світлі Корану... Слід прийняти строгу методологію розуміння і трактування Корану» [9]. Для цього він запропонував триєдиний підхід, що складається з положень, які впливають одне з одного:

1) для визначення значення тексту Корану повинен використовуватися тверезий і чесний історичний підхід... Перш за все, Коран слід вивчати в хронологічному порядку. Дослідження на початку найраніших одкровень дасть нам достатньо точно сприйняття того, що послужило початковим поштовхом ісламського руху, на відміну від тих мір та інститутів, які були прийняті і встановлені пізніше...

2) тільки тоді можна буде провести відмінність між правовими розпорядженнями Корану і завданнями і цілями, яким повинні були служити ці закони...

3) необхідно зрозуміти і зафіксувати завдання Корану, аж ніяк не випуска-

ючи з уваги їх соціальний контекст, тобто ті умови, в яких жив і працював Пророк [10].

Але запропонована Фазлуром Рахманом правова доктрина не має логічної завершеності, оскільки не містить остаточних висновків, оскільки автор вважав, що «хоча цей метод трактування Корану і сунни уявляється найбільш відповідним і, напевно, навіть єдино можливим — це чесний, правдивий і практичний метод — немає підстав вважати, що мусульмани готові його прийняти» [11, 812].

Коран складається з 114 сур (розділів) різних за обсягом, розділених на 30 рівних джус (часток), кожна з яких, у свою чергу, ділиться на дві хізб (частки), які також розділені, але вже на рубу (чотири частки) і 6219 аятов (вірші). Нумерація сур (розділів) не характерна для ісламської традиції, а властива для європейського ісламознавства, що зручно при його дослідженні. Назви сурам в Корані дані довільно, інколи по окремому слову, що зустрічається в сурі. Вони були встановлені при систематизації Корану і не належать до початкового тексту Корану — окремих одкровень, не об'єднаних тематично або хронологічно.

Процес формулювання різних розпоряджень Корану показує, що одкровення сходили в разі виникнення якої-небудь соціальної, моральної або релігійної необхідності, або коли хто-небудь із сподвижників радився з Пророком Мухаммедом щодо різних питань, які мали великий вплив на життя мусульман.

Роздумуючи над правовою складовою Корану, Абдуллахи Ахмед Ан-наїм стверджує, що Коран є основою ісламського позитивного права, виходячи з того, що всі мусульмани приймають текст Корану точним і не підлягаючим обговоренню. Коран містить основні поняття, що лежать в основі цивілізованого суспільства, такі, як співчуття, чесність і довіра в комерційних стосунках, невідкупність правосуддя, і виражає їх у вигляді ісламської релігійної етики. Коран не визначає ніяких юридико-правових наслідків порушення своїх вимог, тобто санкцій. Він «дивиться глибше, кажучи про наслідки дій (людини) для його свідомості і безсмертної душі. Головне завдання Корану полягає в тому, щоб регулювати стосунки людини з Творцем, а не з іншими людьми» [10].

Необхідно відзначити, що тільки частка аятів Корану містить у собі нормативно-правові елементи, оскільки більшість з них стосуються релігійних питань (в основному ритуалів). Тільки невелику частку аятів Корану можна назвати аят аль-ахкам (юридико-правовими розпорядженнями).

Розпорядження Корану, що носять регулятивний характер, утворюють джерело ісламського права, кодекс поведінки кожного мусульманина від народження до смерті. Вони є тим критерієм, який дозволяє відрізнити в будь-якій сфері життя істинне від помилкового, добре від поганого і халал (дозволене) від харам (забороненого). Корану властиві ті якості, яких позбавлені всі інші закони, складені людьми, — він не може бути виправлений, змінений. Тому ахкам (розпорядження) Корана залишаються незмінними протягом останніх майже 1400 років, тобто з часу його появи.

Питання про кількість аятів, що містять правові розпорядження, є дискусійним. Учені — знавці Корану називають різне їх число. Одні вважають, що їх

налічується близько п'ятисот [12, 34–35] з 6219 аятів. На думку інших учених, число аятів, що містять правові розпорядження, перевищує цю цифру, треті ж вважають, що не досягає її. Наприклад, Абдуллахи Ахмед Ан-наїм вважає, що число аятів, що містять юридико-правові розпорядження, приблизно дорівнює 80 [13, 36].

Вважається, що точну кількість аятів, що містять правові розпорядження, важко встановити. Проте, маючи на увазі нероздільність ісламського права і релігії, зміст «правових» аятів слід розглядати як безпосереднє джерело ісламського права тільки в органічному взаємозв'язку з іншими аятами, оскільки основоположні принципи, що містяться в Корані, хоча на перший погляд і не носять виключно правового характеру, все ж закладають основи для формування і розуміння ісламського права.

Традиційно розглядаються як правові такі аяти Корана: про шлюб, полігамію, придане, аліменти, права і обов'язки подружжя, розлучення і різні способи розірвання шлюбу, період стриманості після розлучення, виховання чужої дитини, договори, позики, застава, вагу і міри, відшкодування збитку, клятву, покарання за злочини, заповіт, спадкоємство, судочинство і так далі.

Ісламськими ученими неодноразово робилися спроби систематизувати аяти Корану нормативно-правового змісту. Так, однією з систематизацій правових аятів є концепція, запропонована ісламським правознавцем Абдал-Ваххаб Ібн Халлафом, заснована на критерії предмета регулювання. Він класифікував правові аяти таким чином: 70 аятів про сімейне право, 70 аятів про цивільне право, 30 аятів про кримінальне право, 13 аятів про юриспруденцію і процедури, 10 аятів про державне право, 25 аятів про міжнародне право, 20 аятів про економічний і фінансовий пристрій і 50 аятів про джерела законоположень в цілому [14, 18].

Поширена класифікація заснована на суб'єктно-адресному критерії класифікації норм Корану. Ісламське законодавство, що міститься в Корані, є сукупністю різноманітних правил, наказаних людям божественним велінням. Залежно від сторін, що беруть участь в тих або інших стосунках, останні можна згрупувати в дві основні категорії: 1) відносини між аллахом і людиною. До таких належать релігійні ритуали. Одні з них є виключно релігійними формами поклоніння, такими, наприклад, як молитва і дотримання поста; інші є соціально-економічними формами поклоніння, такі, наприклад, як закят (обов'язкова пожертва); треті є соціально-фізичними формами поклоніння, наприклад хадж (паломництво до Мекки). Ці акти поклоніння вважаються основами ісламу, наступними по важливості після віри в Аллаха; 2) стосунки між людьми. Норми (на думку Абу Аміна Філіпса — закони), регулюючі ці стосунки, також, у свою чергу, можна підрозділити на чотири групи, залежно від предмета стосунків: а) норми, що забезпечують поширення ісламу, регулюючі правила збройної і незбройної боротьби (джихад); б) норми про сімейне життя, призначені для розвитку сім'ї і захисту її внутрішньої структури. До їх числа належать такі, які регулюють шлюб, розлучення і спадкоємство; в) норми про торгівлю, що регламентують ведення комерційних операцій, договорів найму майна тощо;

г) кримінальні закони, що встановлюють конкретні види покарань або відшкодування збитку в разі вчинення різних злочинів [15].

Відповідно до критерію одно- або багатозначності змісту аятів Корану їх розділяють на мухаммат — безперечні і муташабихат — що мають неоднозначне тлумачення.

Більшість ісламських правознавців вважають, що при ухваленні рішень переважно не треба посилається на муташабихат, оскільки ці тексти не достовірні за змістом і викликають спори [10]. Відносно мухаммат ісламські правознавці розділилися на дві групи: ахбарі і усулі. Ахбаріди заперечували прямі посилання на Коран і спиралися тільки на його тлумачення компетентними особами, такими як імам, авторитетні правознавці, духовництво. Усуліди говорили, що Коран не є загадковою книгою і написаний простою дохідливою мовою і багато аятів Корана не потребують тлумачення. Без всяких посилань на тлумачення інших осіб можна зрозуміти Коран і посилається тільки на нього.

На основі критерію ступеня нормативної конкретизації або абстрактності правові розпорядження Корану можна підрозділити на такі види:

1) абсолютно-певні розпорядження, що не вимагають деталізації і конкретизації, оскільки вони містяться в самих аятах Корану. У таких нормах текст збігається з його контекстом. Це торкається, наприклад, кісас, стосунків, заснованих на праві справедливості, ненавмисного вбивства, умисного вбивства, крадіжки, грабежу і наклепу;

2) відносно-визначені, включаючи розпорядження, відображаючи точні, однозначні зразки поведінки, що містяться в Корані. Разом з тим вони мають характер відсилання, оскільки детальна регламентація їх виконання міститься в інших джерелах. Наприклад, розпорядження, тахара (очищення), що стосуються салат (молитов), саум (поста), захід (податку на користь неімущих) і хадж (паломництво до Мекки) тощо закріплені в Корані, але їх деталі треба шукати в інших джерелах, зокрема в Сунні;

3) невизначені розпорядження, що вимагають конкретизації. Такими, наприклад, є розпорядження, регулюючи питання війни, миру, джихаду, військово-полонених, трофеїв і стосунків з немусульманами.

Очевидно, що будь-яка класифікація норм-розпоряджень Корану повинна ґрунтуватися на багатокритерійному принципі, тобто необхідною умовою її повноти є всебічність. У той же час будь-яка класифікація залишається відкритою, надаючи можливість доповнення в результаті подальших досліджень.

Коран містить ряд фундаментальних принципів регулятивного характеру, що визначають спосіб життя і поведінку мусульман і разом з тим є основними правовими принципами. Ці принципи не мають чітких визначень ні в Корані, ні в Сунні. Вони можуть бути і підлягають виведенню шляхом відповідного процесу іджтихада (тлумачення). Такими принципами є: принцип свободи, принцип справедливості, принцип наради, принцип суспільної користі, принцип рівності.

Щодо дискусії про ефективність власне регулятивних розпоряджень, що містяться в Корані, поза впливом юридико-правової техніки ісламського пра-

ва, обґрунтованою є думка Дж. Шахта, який припустив, що «за винятком найпростіших правил всі норми, що зводяться до Корану, були введені до шариату, майже без винятків, на вторинному етапі, але існують приклади використання Корану як правового джерела і на найраніших етапах». Наприклад, детально описані в Корані норми сімейного права і вступ до спадщини, які застосовувалися завжди. На думку Абдуллахи Ахмеда Ан-наїма, частіші посилання на Коран у другому і третьому століттях ісламу (VIII–IX ст.) виявилися результатом розквіту діяльності з тлумачення Корану в правовому плані і розвитку шариату в цей період. При цьому використання Корану як джерела шариату породжувало різні думки щодо можливості застосування до даного випадку тих або інших аятів Корану і їх інтерпретації.

Таким чином, Коран є першим основоположним джерелом ісламського права, де викладені його основні принципи формування і функціонування. При використанні можливостей герменевтики стає можливим виявлення і прояснення справжнього сенсу багатьох положень, що містяться в ньому.

Література

1. Тарпас Р. История западного мышления / Р. Тарпас. — М., 1995.
2. Кравець І. А. Копетитутія та герменевтика // Правознавство. — 2003. — № 5.
3. Грейвс Р. Мифы Древней Греции / Р. Грейвс; под ред. А. А. Тахо-Годи. — М., 1992.
4. Palmer R. E. Hermeneutics: Interpretation theory in Schleiermacher, Dilthey, Heidegger, and Gadamer / R. E. Palmer. — Evanston, 1969.
5. Суслев В. В. Герменевтика и юридическое толкование // Государство и право. — 1997. — № 6.
6. Бачишич В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачишич. — Х., 1999. — С. 19.
7. Філософія права: проблеми та підходи: навч. посіб. / за заг. ред. П. М. Рабінювича. — Л., 2005.
8. Лафитский В. И. Поэзия права: страницы правотворчества от древности до наших дней / В. И. Лафитский. — М., 2003.
9. Rahman F. Islam / Rahman Fazlur. — Chicago, 1979.
10. Абдуллахи А. А.-П. На пути к исламской реформации. Гражданские свободы, права человека и международное право / Абдуллахи Ахмед Ан-Наим. — М.: Музей и обществ. центр им. А. Сахарова, 1999.
11. Ас-Суйути Джалал ад-Дин. Совершенство в коранических науках: учение о толковании Корана / Ас-Суйути Джалал ад-Дин; пер. и коммент. Д. В. Фролова. — М.: Муравей, 2001.
12. Абдель Ваххаб Ибн Халаф. Принципы фикха / Абдель Ваххаб Ибн Халаф. — Каир, 1956. — На араб. яз.
13. Абу Амиша Биляль Филипс. Эволюция фикха (исламский закон и мазхабы) / Абу Амиша Биляль Филипс; пер. с англ. Т. В. Гончаровой. — К.: Аспар Фаундейшн, 2001.
14. Садагар М. И. Основы мусульманского права / М. И. Садагар. — М.: Тип. Уп-та дружбы народов им. Патриса Лумумбы, 1968.
15. Schacht J. An Introduction to Islamic Law / Joseph Schacht. — Oxford: Clarendon Press, 1964.

Анотація

Бехруз Х. Герменевтика в дослідженні Корану як фундаментального джерела ісламського права. — Стаття.

Використання досягнень герменевтики дозволяє розкрити сутність Корану як основоположного джерела ісламського права, де втілені основні положення та принципи, що характеризують функціонування класичного ісламського права. За допомогою герменевтичного підходу стає можливим прослідкувати за ступенем та характером впливу Корану як основоположного джерела ісламського права на формування і функціонування правових систем ісламських держав.

Ключові слова: герменевтика, Коран, ісламське право, фундаментальне джерело ісламського права, праворозуміння, правові принципи, тлумачення Корану.

Summary

Behruz H. Hermeneutics in Researching of Koran as Fundamental Source of Islamic Law. — Article.

Drawing on accomplishments of hermeneutics allows exposing essence of the Koran as a basic source of Islam law, where substantive the most important provisions and principles, characterizing functioning of classical Islam law. The hermeneutical approach makes possible to nose after a degree and character of influencing of the Koran as a basic source of Islam law to forming and functioning of the legal systems of the Islam states.

Keywords: hermeneutics, Koran, Islamic Law, Fundamental Source of Islamic Law, understanding of law, legal principles, interpretation of Koran.

УДК 340.132:801.73

В. В. Гончаров

ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ЗМІСТУ ЮРИДИЧНИХ НОРМ

Проблемі тлумачення юридичних норм в цілому пощастило з увагою дослідників. Щоправда, цього не можна сказати про такий його вид, як тлумачення функціональне, загальнотеоретичних розробок якого у вітчизняній літературі поки що обмаль [1; 2, 167–176; 3, 92–117; 4]. Наукові рекомендації стосовно його використання нагадують, послуговуючись виразом М. Жванецького, світлофор, в якому три кольори світять одночасно. Інколи навіть можна зустріти твердження, що «недоцільність і безпідставність виділення» функціонального тлумачення вже обґрунтована [5, 9] і в дискусії з цього питання поставлено крапку. Проте такий висновок, як видається, є передчасним, що ми і спробуємо продемонструвати у цій статті.

Прийнято розрізняти нормативні та описові теорії тлумачення. Перші відтворюють процес належного тлумачення юридичних норм та формулюють рекомендації щодо його застосування. Другі ж є відображенням тлумачення таким, яким воно є. В навчальній літературі здебільшого викладаються саме нормативні теорії тлумачення. До описових, вважаємо, можна віднести, наприклад, теорію «герменевтичного механізму» тлумачення, що була викладена, зокрема, в дисертаційній роботі Т. І. Дудаш [6, 127–173].

У рамках описових теорій виокремлення функціонального тлумачення не викликає сумнівів. Дослідники вказують, що означений вид тлумачення є поширеним, наприклад, у практиці Європейського суду з прав людини [7, 43–64]. Нас же цікавить передовсім саме поняття про функціональне тлумачення з точки зору описових теорій та про те, чи повинно воно застосовуватись, а якщо так — то яким чином?

Термін «функціональне тлумачення» не є загальноприйнятим у літературі.